

کراسه المعی

• منیژه صدری

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شبستر

■ کراسه المعی

■ غلامحسین افضل‌الملک

■ دست‌نویسی از دوره‌ی قاجاریه

آغاز قرن سیزدهم هجری و قرن نوزدهم میلادی در ایران همراه با تحولات اساسی بود. قاجارها بعد از یک دوره آشفتگی‌های داخلی در ایران که در اصطلاح دوره‌ی گذار گفته می‌شود قدرت را به دست گرفتند. نظام سیاسی ایران مبتنی بر فرمانروایی ایلی و متکی بر ایلات و عشایر بود. آقا محمد خان توانست بر بخش وسیعی از سرزمین ایران وحدت ارضی بدهد هرچند این امر با خشونت‌هایی همراه بود. مسئله بسیار مهم دیگری که سلسله قاجاریه را از دیگر سلسله‌های سلطنتی ایران ممتاز می‌کند برخورد و بلکه فروافتادن ایران در سیاست‌های استعماری قدرت‌های بین‌المللی است. زیرا تا آن روزگار ایران از صحنه سیاست‌های اروپایی به دور بود. هرچند ایران از زمان مغول با کشورهای فرنگی ارتباط دارد و در دوره صفویه سفرایی از کشورهای اروپایی دررفت و آمد بودند، اما وضع ایران در قبال سیاست خارجی، در دوران قاجاریه از نوعی دیگر است. ایران در آغاز قرن نوزدهم در قیاس با جوامع اروپایی غربی که در آن‌ها سرمایه‌داری صنعتی دیگر سلطه اقتصادی خویش را استوار کرده و بتدریج سیطره سیاسی خود را محکم می‌نمود، یک کشور عقب‌مانده فلاحی با یک نظام اجتماعی دیرینه که اینک دیگر بطور قطعی و نهایی بسوی فروپاشی و انحطاط می‌رفت و هریک از قدرت‌های خارجی در تلاش برای امتیازگیری بیشتری از آن بودند. روابط سیاسی هم پیچیده تر و هم مستلزم نتایج خاص سیاسی و اقتصادی بود. تحولات شتاب‌زده در حیات سیاسی و اقتصادی اروپا در عرصه‌ی سیاست و اقتصاد دیگر مناطق و کشورهای جهان را نیز تحت تاثیر قرار می‌داد. ایران از نخستین سال‌های سلطنت قاجاریه مطمح نظر سیاسیون و استعمارگران اروپایی واقع شد.

مهم‌تر اینکه آغاز قرن نوزدهم با گسترش ارضی روسیه تزاری در منطقه شمال غرب ایران همراه بود. و شروع دو دوره جنگ‌های طولانی که در اصطلاح به جنگ‌های روسیه علیه ایران شهرت دارند و منجر به دو عهدنامه ننگین گلستان (۲۹ شوال ۱۲۲۸/۲۱ اکتبر ۱۸۱۳) و معاهده ترکمان‌چای (پنجم شعبان ۱۲۴۲/دهم فوریه ۱۸۳۸) شد که به سبب آن ایران بخش وسیعی از آبادترین سرزمین‌های خود را از دست داد. از زیان‌بارترین مواد قرارداد ترکمن‌چای، این بود که روسیه پایه و اساس قضاوت کنسولی را در ایران استوار ساخت و برای نمایندگان حقوق و اختیارات خارج از سرحد (برون مرزی) با قضاوت کنسولی (کاپیتولاسیون) را در ایران دایر نمود. بعد از این عباس میرزا ولیعهد فتحعلیشاه قاجار و کارگزاران حکومتی دارالسلطنه تبریز به فکر افتادند که چرا ما از اروپا عقب ماندیم و دلیل این پیشرفت‌های اروپا در چیست؟ و یا

علت این عقب‌ماندگی و نفاق و نادانی و تباهی ما چیست؟ این امر سبب آغاز تفکر اصلاحات در ایران شد.

با مرگ زود هنگام عباس میرزا و سلطنت محمد شاه روند اصلاحات در ایران به کندی گرایید. با انتقال سلطنت به ناصرالدین شاه، نوگرایی به کمک امیرکبیر صدراعظم دانشمندش صورتی تازه به خود گرفت و ابعاد گوناگون داشت. یکی از این زمینه‌ها تألیف و ترجمه کتاب و روزنامه بود. و توسط اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات ناصرالدین شاه به راه افتاد. تلاش‌های وی چه آن‌هایی که به زحمت و نام خود وی منتشر شده و چه آنکه به زحمت دیگران و نام وی منتشر شده، آثار قابل توجه این فرایند فرهنگی به شمار می‌رود.

از جمله آثاری که در همین بستر فراهم آمده، کتاب حجیم و بسیار مهم کراسه المعی است از این کتاب پراچ نسخه نفیسی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره‌های ۹۴۵۰ و ۹۴۵۱ و ۹۴۵۲ و ۹۴۵۳ نگهداری می‌شود این اثر در چهار جلد به قطع رحلی و بیش از دوهزار و هشتصد صفحه است که بر آن هستیم در ادامه به معرفی آن بپردازیم.

این کتاب سترگ تألیف غلامحسین افضل الملک است. غلامحسین افضل الملک معروف به ادیب و ادیب کرمانی مورخ و سفرنامه‌نویس عصر قاجاریه که در ۱۲۷۹ در تهران بدنیا آمد پدرش مهدی خان نام داشت وجد وی با چهار واسطه به کریم خان زند نسبت می‌رسد^۱ وی با داشتن معلوماتی نظیر زبان و ادبیات فارسی و عربی، فقه، اصول و حکمت، کلام، فلسفه و تاریخ قدیم و جدید به دارالطباعة ناصری راه یافت و در تاریخ ۱۲۹۴ هجری قمری دبیر وزارت انطباعات شد و در تألیف کتاب‌های مرآة البلدان و المآثر و الاثار با اعتماد السلطنه همکاری داشت و در ۱۳۰۷ به عنوان مترجم و منشی به عضویت دارالتألیف دایرةالمعارف نامه دانشوران درآمد و افضل الملک ابتدا به لقب ندیم باشی رسید. وی جزء مستوفیان خاصه ناصرالدین شاه شد و بعدها به دستور شاه نگارش تاریخ دولتی و ثبت احکام شاهانه را به عهده گرفت و سپس وقایع هر ساله مظفرالدین شاه را در کتابی به نام افضل التواریخ تدوین کرد. وی در شعر المعی تخلص می‌کرد که بیشتر شعرهایش به عربی هست از وی آثار مختلفی به چاپ رسیده است از جمله: افضل التواریخ به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) سیروس سعدوندیان، سفر ماژندران و وقایع مشروطه (کن الاسفار) به کوشش حسین صمدی و سفرنامه اصفهان به کوشش ناصر افشارفره، تاریخ صدور قاجاریه، تاریخ و جغرافیای قم، سحر سامری و سفرنامه ناصری، سفرنامه خراسان و کرمان به اهتمام قدرت الله روشنی (زعفرانلو) و آثار دیگر وی می‌توان به آثار زیر اشاره کرد: سفرنامه کربلا، سفرنامه کلاردشت، ظفرنامه عضدی، قرن السعادة یا قرن السعادتین، کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان قم.

کتاب کراسه المعی در زمان سلطنت ناصرالدین شاه و صدارت میرزاعلی اصغرخان امین السلطان و وزارت اعتماد السلطنه در سال هزار و سیصد و دوازده هجری تدوین شده است. این مطلب را در ابتدای کتاب به این صورت بیان می‌کند: «این کتاب در عهد سلطنت اعلی حضرت قرقدرت ناصرالدین قاجار به ایران که واقعاً می‌توان ایشان را خاتم السلاطین گفت و حضرت مستطاب اشرف امجد اجل اکرم آقا میرزا علی اصغر خان امین السلطان صدراعظم ایران که این پادشاه بزرگ بایشان صدارت داده‌اند خاتم الوزراء عرض اندآ جناب مستطاب اجل امجد اکرم آقای محمد حسینخان اعتمادالسلطنه وزیر دارالتألیف و دارالترجمه همایونی و دارالمطبوعات و مترجم مخصوص حضور همایونی که همه روزه در سر نهال^۲ در حضور باهرالنور سلطانی ساعتی انن جلوس داشته قوانین (روپ و مطالب اساسی و فن دیپلماتی و طرز ترقیبات دول را بعرض می‌رسانیدند و از وزراء نمره اول

بودند از چند سال قبل باین بنده فرمودند که چندین جزء کاغذ سفید را در جلدی قرار دهم و بمرور دهور بتدریج ایام و ترتیب احوال مطالب تاریخی و ادبیات و شعر و قوانین دول خارجه و آثار اسلامی و بعضی قرار داده و معاملات دولتی و اداری و ثبت فرمان‌های قدیم و ژغرافی بعضی امکنه را که در التزام رکاب شاهانه بیعضی سفرها و بلوکات میرویم و می‌بینیم و پاره مطالب متفرقه را در این اوراق سفید جمع کنم بخط خود و دیگران بنگارم و بعضی نسخه‌های کوچک قلمی یا چاپی را ضمیمه آن نمایم که کلکسیون تمام مطالب باشد»^۳

نویسنده خود را میرزا غلامحسین خان ادیب مستوفی اول دیوان اعلی افضل الملک مترجم دولتی که روزنامه‌های عربیّه را هر هفته برای ناصرالدین شاه ترجمه می‌کرده ذکر می‌کند.^۴ نویسنده بعد از ترجمه مطالب را در کتابچه نوشته اعتمادالسلطنه تقدیم می‌کرده و ایشان به حضور شاه می‌رسانیدند و به قول نویسنده «طرف مکالمه و مرحمت واقع می‌شدم و در دارالتألیف همایونی هم گاهی تألیفات دولتی کرده مدیر این امور بودم و حساب و جمع و خرج و پیشکاری دستگاه این وزیر با من بود در ظرف چندین سال تقنناً جامع این مجموعه و مخلاً کبیره شده و هنوز بتصحیح بعضی کلمات و بخطوط متفرقه دلام نوشتند موفق شده‌ام.»

در خصوص نام‌گذاری این کتاب افضل الملک می‌نویسد: بعد از تمام کردن این مطالب در سال ۱۳۱۲ هجری به حضور اعتماد السلطنه رسانیده عرض کردم اسم این مجموعه را بمناسبت لقب حضرت اجل اعتمادالسلطنه کراسه اعتمادی بگذارم فرمودند تألیف بسیار و تصنیف بی‌شمار از من در ایران چاپ و منتشر شده است و من چون مجال ندارم که جمیع مطالب این مجموعه را تصفح و تتبع کنم لهذا خوب و بد و تعریضیه و تکذیب آن را به عهده شما می‌اندام که محل هدف و کر جمیل و تبلیغ... تخلص شما در شعر المعی است خوب هست اسم این مجموعه را (کراسه المعی) بگذارید که لمعان آن همه جا می‌آید همین قدر در این کراسه هر مطلبی را که من ترجمه کرده‌ام یا نگاشته‌ام در زیر آن مطلب تعرضی بخط خودتان کنید که معلوم باشد بنده عیناً تقریر ایشان را در این دیباچه نگاشتم ظاهراً این مجموعه به کراسه المعی نامیده شد ولی حقیقه همان کراسه اعتمادی است.

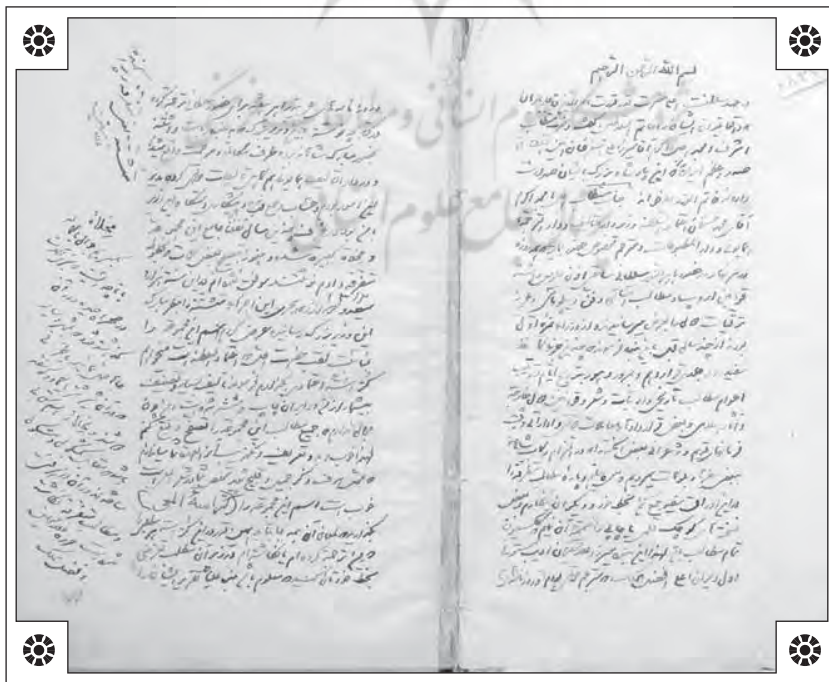
مؤلف در معنی کراسه می‌نویسد: الکرّاسه مفرد و واحد کراس و کرّاس باشد که چیزی از صحیفی کتب است و کراس و کرّاس بر وزن دکان و دکاین است.^۵ کراس در لغت‌نامه دهخدا به معنی جزوی از کتاب که غالباً محتوی هشتاد برگ است جمع کراسه دفتر و کتاب^۶ آمده است. نویسنده بیان می‌کند که معمار این بنا اعتمادی است و من و دیگران از عمله و اجزاء این کار بودیم که خشت و گل در پای کار آوردیم. المعی تخلص افضل الملک بوده که این مطلب را در کتاب ذکر کرده است. المعی در لغت‌نامه دهخدا به معنی کسی که رای او همیشه بر صواب باشد و در فکر او خطا نیفتد و ناپرسیده از فراست خود معلوم کند و در «کنز به معنی زیرک آمده است آنکه هر چه اندیشد چنان بود. آنکه هر چه اندیشه کند چنان آید»^۷

درشوه جمع‌آوری این کتاب نویسنده بیان می‌کند: «هریک از فضلاء و دانشمندان که در دارالتألیف گاهی می‌آمدند یا در حضور این وزیر بزرگ حاضر می‌شدند مطالبی که می‌گفتند خواهش می‌کردم که بخط خودشان در یکی از صفحات این اوراق بنگارند تا خط دیگری آن نسخه را بدهند که ضمیمه این مجموعه بنمایم»^۸ افضل الملک اضافه می‌کند در این کتاب چند مطلب خوب بخط جناب جلالتماب اجل اکرم آقا میرزا حسنخان منشی اسرار طباطبایی تبریزی و جناب جلالتماب آقا میرزا اعلیمحمد خان مجیرالدوله نایب وزارت مطبوعات و میرزا محمد حسین فروغی ثانی ذکاء الملک رئیس دارالترجمه و عارف خان عثمانی مترجم دولتی و سایر آقایان وجود

سلطین افشاریه و زندیه و قاجاریه و مهرهای حکمرانان آذربایجان، سجع مهر جمعی از شاهزادگان قاجاریه و صدور و امرا و مشاهیر رجال، تاریخ دومتبه قتل و غارت کربلا، تاریخ وفات خان مروی و میرزا شفیع صدراعظم صدراعظمی و میرزا عبدالوهاب معتمد الدوله و میرزا احمد شاملو خطاط، تاریخ عزل امیر اتابک و صدر اعظم نوری، تاریخ وفات شیخ احمد احسائی و میرزای قمی، تاریخ وفات جمعی از علمای آذربایجان و مشاهیر فقها و اصولین مثل مجلسی و آقا سید محمد طباطبائی و شیخ مرتضی و ملا آقاسی دربندی و شیخ محمد حسن نجفی و تاریخ وفات ابوعلی سینا و خواجه نصیر طوسی تاریخ بعضی اتفاقات در زمان زندیه و قاجاریه، تاریخ وفات کریمخان زند و آقا محمد خان قاجار تاریخ قتل میرزا ابوالقاسم قائم مقام، تاریخ خروج سفاح عباسی تاریخ خروج حسن صباح در الموت، تاریخ ولادت و سلطنت و رحلت امیر تیمور گورکانی و شاهرخ میرزا ولد امیر تیمور، احوالات سلطین آل سامان بطور اختصار، اسماء خلفای علویه مهدیه مصر، ذکر افروختن آتش شب چهارشنبه خراسان، اسماء خلفای بنی امیه، تاریخ ظهور و شرارت بابیه و وقعه نیاوران بقصد وجود مبارک اعلیحضرت همایونی و قتل باب به تبریز، اسامی اولاد یعقوب، تاریخ تولد و رحلت ناپلیون اول، تفصیل اسامی سلطین قطیبه درصوبه هندوستان، تاریخ افغانی از شیخ عبدالرحمن بهبهانی، کیفیت مرض وبا و ظهور و بروز آن از هند به ایران و از ایران به روسیه و فرنگستان، نسبنامه شاه عباس از جانب پدری، قصیده حاجی سلیمان صباحی در تعریف جعفر خان زند و ماده تاریخ جلوس وی، نسبنامه حضرت رسول صلی الله علیه، تاریخ وفات ملا جامی، ماده تاریخ قلعه تبریز، تاریخ زلزله تبریز مکرر، و زلزله قزوین، تاریخ گرفتن عثمانلو آذربایجان را، تاریخ جلوس و فتح هند و قتل نادر شاه، تاریخ وفات و شهادت کریمخان زند و آغا محمد خان قاجار، تاریخ تولد حضرت صاحب الامر؛ و بعضی تواریخ متعلقه بصوفیه و افشاریه و زندیه و قاجاریه از قبیل ولادت و جلوس و سلطنت و وفات و سوانح و وقایع، تاریخ گرفتن محمود افغان

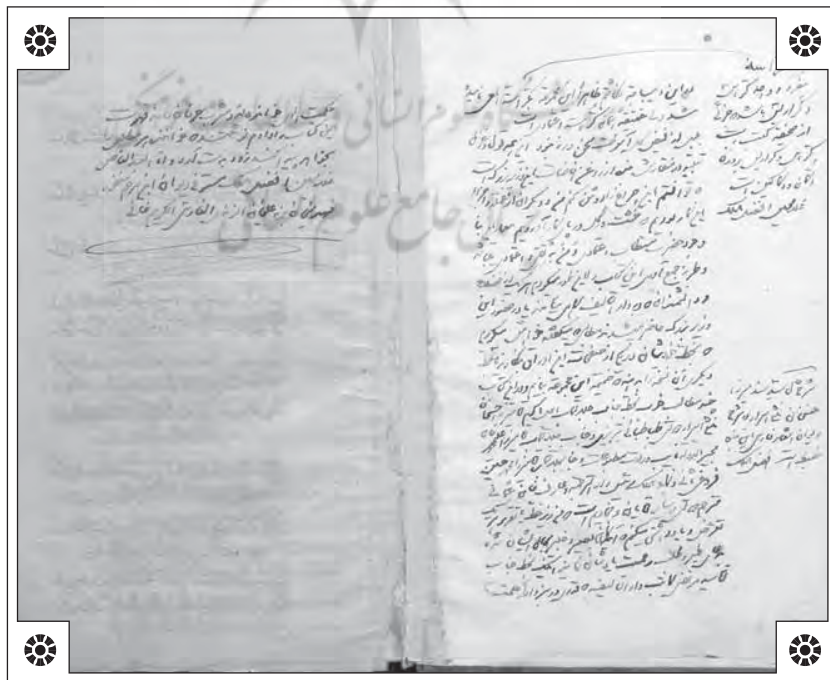
دارد که من زیر خط یا تقریر هر یک تعرض و یادداشتی می کنم که آیندگانی بصیر و خبیر بحال ایشان شده، به دعای خیر و طلب رحمت یادشان نمایند. اینک به خط جناب آقا سید مرتضی، کاتب دارالتالیف، که قدری در سزاوار حکمت الهی خوانده اند و شرب عرفان دارند، فهرست این کتاب را دادم نوشتند که خواننده هر مطلبی را بخواهد پیدا کند، زود به دست آرد. همانطور که خود نویسنده بیان می کند فهرست مطالب این کتاب بخط سید مرتضی کاتب دارالتالیف نوشته شده است. فهرست مطالب کتاب در ۱۵ صفحه تدوین شده است و عبارت است از:

«ابتدای کتاب با صد کلمه حضرت امیر المومنین علی ابن ابی طالب سلوات الله علیه مترجم بفارسی و ترکی عثمانی، نسخه تاریخ قدیم بر نهج و اسلوب تقویم مسمی بتقویم التواریخ از هبوط آدم تا سنه ۱۶۷۲ مسیحی مطابق سنه ۱۰۴۸ هجری، ملحقات بتقویم التواریخ از سنه ۱۰۴۸ تا سنه ۱۲۹۸ هجری باهتمام جناب مستطاب اجل اکرم آقای اعتمادالسلطنه، طریقه شستن لباس پشمی و غیره بطوری که جمع نشود، نسخه از طولوزان برای درد اعضا حب نشاط حکیم الممالک، طریقه خوردن یودیوردیتاس، ارتفاع سعیدآباد... تاریخ ایوان مبارک حضرت شاهزاده عبدالعظیم چند شعر از یغما در هجا گفته تاریخ جلوس و وفات سلطان محمد بن مراد جلوس سلطان احمد عثمانی، تاریخ جلوس و مدت سلطنت و شهادت نادرشاه افشار، ذکر اسامی سلطین زندیه در بیان سلطین قاجار و حکمرانی ایشان به رسم اجمال، مواد تاریخی رحلت خاقان مغفور و کیفیت مدفن و اشعار مناسب بر نقر سنگ مقبره از ایشان، تاریخ جلوس و مدت سلطنت و وفات و مدفن ظل السلطان علیشاه تاریخ ولادت و جلوس و مدت سلطنت محمد شاه، در بیان سن شریف و مدفن و مواد تاریخ رحلت محمد شاه مرحوم، تاریخ ولادت و جلوس ظل الله ناصرالدین شاه، نسب سلسله قاجاریه، شعر سروش در باب سرخان خیوق، تاریخ ولادت و وفات نایب السلطنه عباس میرزا و وفات محمد علیمیرزا و حسینعلی میرزا بیان مهرهای

بالای رودچالوس، مقبره امامزاده داود و تعمیر بقعه و صحن متبرکه، صورت اشکال مأخذ حروف در عهد عتیق، اتحاد اسلامت، تعداد اولاد و اولادزادگان اعلیحضرت شاهنشاهی روح العالمین فداه بصورت شمس و کواکب، لایحه درباب کشتی جدیدالابتیاع از نتایج افکار جناب اجل اکرم ولی النعم آقای اعتماد السلطنه زید اجلاله، وجه تسمیه شهر فسطاط و عدل و رفت در حق پرستویی و نظیر آن در این دولت ابدایت، قانون ترتیبات مجلس شورای دولتی از دقایق علمی سیاسی جناب آقای اعتماد السلطنه، کتابچه در ایجاد دارالتبریل [دارالتبریل؟] برای صرفه جویی دولت از بدایع افکار جناب اعتماد السلطنه، لایحه درباب بنای مسجد مرحوم سپهسالار حاجی میرزا حسینخان و کیفیت موقوفات و صورت دخل و خرج بنائی، تحقیق درخت خرما و طریق غرس و نمو آن، کتابچه در فقره گمرک هیلون، کتابچه رهنمایی در اداره ایلات از جناب آقای عزه، لایحه در خسارت رژی از تدقیقات زید فضله، حساب تنباکو و توتون، کتابچه سیاحت سیاه کوه و بیان وضع جغرافیایی آن، انتقاد دو قانون نامه انحصار دخانیات که از برای دخانیات ایران نوشته شده، صورت امتعه مال التجاره ایران که در مدت یکسال شمسی به طرف اروپا از بندر طربوزن رفته از ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۱، صورت امتعه ایران که در مدت یکسال به طرف بادکوبه و حاجی طرخان رفته، تحقیق در لغت مُر، صورت جواب عریضه یکی از علمای مشهد مقدس از مرحوم حاجی ملا علی کنی در حکومت خراسان آصف الدوله شیرازی دستورالعمل صدارت میرزا یوسف مستوفی الممالک بتاريخ ۲۹ شعبان ۱۳۰۱، سواد فرمان قائم مقام میرزا ابوقاسم فراهانی در سنه ۱۲۳۸، سواد فرمان صدارت مرحوم صدراعظم نوری در سنه ۱۲۶۸، عکس شیخ عبیدالله بن سید طه کردستانی، بیان حال لیلاج معروف بقمار تحقیق جغرافیایی کوه لبنان و شام، وضع قلعه سرخس، وضع مزار شیخ احمد جام در تربت، وضع مزار شیخ زین الدین علی الخوافی در تایباد هرات، وضع مزار قطب الدین حیدر در تربت، تحقیق تحدید ایران نقل از روزنامه تورومندو بیت فارسی و عربی از افضل

اصفهان راه گرفتن آغا محمد خان کرمان راه احادیث و اخبار قصار در تهذیب اخلاقی و مبدء و معاد تاریخ رسم شهر جدید ناصریه و شروع در حفر خندق، چند شعر موشح در حاشیه، کلمات و احادیث قصار در حکمت عملیه و بعضی اشعار مناسبه منتخبه، تاریخ کتاب مرآت الادوار، اشعار منتخبه فارسی و عربی در متن و تحقیقی از فرسخ و درجه در حاشیه اشتقاق لفظ نمسه، در لغت قولنج ایلاس و وکافور قیصوری، فهرست کتبی که در ایران بطبع رسیده، ماده تاریخ عمارت سلطانیه از میرزا عبدالوهاب معتمدالدله نشاط ماده تاریخ استرداد قطور خوی از عثمانی از میرزا اسدالله امام جمعه خوی، اعتراض بحاجی میرزا حسینخان سپهسالار به مناسبت، تاریخ تخت مرمر دیوانخانه مبارکه ارک، قتل سلطان سلیم عثمانی خوارج ساکن در کوه لبنان شام را و شعرالسلطان، اشعار میرزا قهرمان امین لشکر و مختصری از حالات او، و بقیه در صفحه بعد با سواد فرمان همایون در امیر لشکر، نقشه شهر ری، تاریخ چهار سوق گوسفند میدان قزوین، وجه تسمیه امامیه بشیعه، رباط سنگ بست خراسان، غزل ملمع سلطانمراد، تحقیق مختصر در حرمت خمس، نقشه سلام عام خاقان فتحعلی شاه در عمارت باغ نگارستان، کتابچه بعضی اطلاعات جغرافیایی از شهرستانک تا کلاردشت از خط معبر، و طرفین در سفر بیلاق سنه ۱۲۹۷ اردوی همایونی، عمارت طنبی واقع در جنب اندرون عمارت سلطنتی ارک دارالخلافه باهره، قصیده در مدح اطاق موزه سلطانی، ترجمه دعای صباح مروی از شاه اولیا سلام الله علیه واله، منافع چوب چینی، طریقه خوردن فادزهر، و ذکر حدیث اسم اعظم، سواد فرمان منقور بر سنگ مرمر و منصوب در چهار سوی طهران مورخ بسنه ۹۸۶، ترجمه سفرنامه لیوشان کلنل لوات قونسول از طهران باستراباد و گرگان، رساله در احوال شیخ شهاب الدین اهری رحمه الله علیه، سواد عریضه اهل هرات باولیاوی دولت فرانسه در قصد جنگ انگلیس باایران بیهانه هرات، مواد تاریخ جلوس و وفات سلاطین هند و افغانستان، ماده تاریخ وفات حاجی میرزا حسینخان سپهسالار، منقورات دروازه سنگی راه جدید البانی هزارچم

الملك میرزا غلامحسینخان المعنی مستوفی جامع این گزاسه، صورت بلوکات و قرا ولایت بسطام، صورت دامغان و توابع آن، صورت سمنان و توابع آن، صورت بلوکات کرمانشاهان، کاغذ خط میرزا سعید خان وزیر خارجه ایران از جانب اعلیحضرت ناصرالدین شاه قاجار بوزراء ایران، صورت مال التجاره فرنگستان که در یک سال شمسی بطرف ایران آمده، لایحه درباب نشان و سایر امتیازات، از دقایق ذهن وقار جناب مستطاب ولی النعم، کتابچه سیاحت جناب اجل اکرم در خراسان بعد از اتصال خاک خراسان به متصرفات روس، رساله اسدیبه در انساب سادات علویه، تحقیق لغت آردالی، سواد فرمان جهانشاه به اکابرو شرفای مکه درباب تعیین امیرحاج، صورت فرمان شاه طهماسب اول منقور بر سنگ منصوب به دیوار ایوان مسجد طولانی تبریز، یادداشت‌های از تاریخ فرنگی، درباب حجاز و مکه و اصنام در آن، از آثار ادهار در ترجمه المعتضد، ترجمه مکاتبات متمهدی به اعراب لنگه و عمان، لایحه معروضه خدمت صدراعظم درباب میرزاملکم خان، از جناب اجل اکرم آقا روحنا فدا، قانون سیاسی که بخاکپای اعلیحضرت اقدس همایونی عرض شده، قانون عسکری از جناب اعتمادالسلطنه، کتابچه که امین سلطان خواستند نوشته شود و بنظر همایون برسد در سنه ۱۳۰۲ از جناب اعتمادالسلطنه، کتابچه دستورالعمل حقوق فرنگیان در رعایت ادب، از جناب اعتمادالسلطنه، رساله درباب مقیاس اوزان و مقادیر و غیره، از جناب ولی النعم آقاسی اعتمادالسلطنه، لایحه معروضه خدمت جناب وزیر دول خارجه، از جناب زیداجلاله، مقاله و نطق از روی قانون محکم و برهان مسلم، از جناب آقا زیداجلاله، اشعار ابوالمعالی معلم در راه شکراب واهار، حساب ثانیه و دقیقه و ساعت یکسال، اعلان بانک استقراضی روسی، اعتراضات ثروتی و تجارتي، سواد فرمان شاه طهماسب بغزایان ایل قاجار استرآباد در سنه ۱۱۴۰، رساله موسوم به (سررشته اسلامیة روم) معروف باعنان نامه امیر خان عبدالرحمن امیر افغانستان، کتابچه در قانون وزارت عدلیه، از جناب آقا دام عزه، کتابچه آستانه متبر که سهل بن علی بن ابیطالب علیه‌السلام، دستور العمل مجلس تدقیقات امتیازات، اعلان مهم درباب اداره دخانیات، صورت اسامی دهات خالصه و اربابی دارالخلافه طهران، اعلان اساس و شرایط بانک دیگر که برقرار خواهد شد، انکشافات سفر گرگان یار محمد خان سهام الدوله بجنوردی در سنه ۱۳۰۱، سواد رقم نادرشاه ۱۱۴۶، سواد فرمان نادرشاه بخط میرزا مهدی خان وزیر در سنه ۱۱۵۳، صورت فرمان ملک کیومرث بن بیستون بمتولی مزار شیخ مجدالدین کیاالأملی در سنه ۸۷۸، توضیح لفظ اولاغ و اولام و بیگار و قیچورمه، قرارنامه و امتیاز برای من دپتیه [؟]، پیدا شدن لغت توران در لغت ژغرافیای بشری، نسخه چینی هندی، وقایع سفر حاجی میرزا حسینخان سپهسالار بیطرزبورغ و ایالت خراسان بعد از آن، نسخه برش مرحوم ادیب الملک، معجون ابوعلی سینا، حب حکیم الممالک، حب شمس نشاط الاطبا، حب سلطان الحکما، چینی هندی، تاریخ قتل آغا محمد شاه، دستورالعمل سلطان الحکما در صرف مسهل، نسخه مرحوم استاد غلامرضا، رساله در بیان اقدامات دولت روس برای تملک و تصرف آسیای مرکزی، تقریر معین الملک سفیر کبیر در عمارت سلطنتی حضور وزیر دربار جناب امین السلطان، و جواب تقریر ایشان از جناب آقای اعتمادالسلطنه، حقوق راجعه بقونسولخان‌ها از روی قانون نامه ادارات دولتی فرانسه، صورت امتعه ایران از روی روزنامه اخبار بادکوبه که در مدت یکسال بادکوبه و حاجی ترخان وارد شده، اشعار ماده تاریخ فوت صدراعظم، کتابچه وقایع مرافعه محمد اسمعیل میرزاجمالی درباب تولیت املاک موقوفه میرزا جمال قزوینی وزیر نزد

حاجی محمد باقرالاسلام سید حجه در اصفهان، صورت فرمان همایون شاهنشاهی بدارنصره هرات، و صورت و رقعہ میرزا آقاخان صدراعظم در سنه ۱۲۷۳، قانون نامه ادارات دولتی مطابق قانون نام‌های دول معظمه فرنگ مثل دولت فرانسه، لایحه قانونی دیگر وجواب معترضین بر تحقیقات و تدقیقات جناب مستطاب اجل اکرم زیداجلال، رساله امیریه در قوانین اداره جلیله وزارت جنگ، کتابچه کاداستره یعنی ممیزی، رساله منظوم مثل منظوم عبید زاکان در قصه موش و گربه، کتابچه در وضع طبوغرافی و احوال جغرافیایی و تاریخیه قریه امام، صورت عریضه بخط شمس العلماء، دو شعر عربی در ترک معاشرت مردم، و سه ماده تاریخ جلوس و فوت سلطان محمد بن سلطان مراد و جلوس احمد پسرش، نقاشی مجدالملک با سیاه قلم در نهارگاه امام، سواد فرمان شاه سلطان حسین صفوی، مقدمه لایحه کشتی ایتبای، لایحه کشتی ایتبای بخط میرزا فروغی، قصیده آقا سید ابوطالب و ماده تاریخ حجه‌السعاده، نقشه قلعه امام، صورت خط کوفی در سه ظرف نقره باسم و تکبیر غنی و شمکیر، اجمالی از جغرافی کیوسرووری و کنییم، کتابچه مغبره پیر غار معروف بسپهسالار از قراءدماوند، ارتیکل جلال الدین ساوجبلاغی برای اداره روزنامه اطلاع، کتابچه انحصار دخانیات از جناب اجل آقا روحنا فدا، صورت قرارنامه راه ازواجق بقزوین، ترجمه امتیازنامه و قانون نامه بانک عثمانی، ترجمه امتیازنامه راه آهن بتوسط وزیر دول خارجه و حاجی میرزا حسینخان سپهسالار، کتابچه قانون دخانیات حسب الامر واراده اعلیحضرت اقدس شهرباری روحنا فدا، کتابچه در تحقیق قهوه من حیث المہیہ و الخاصیہ، اعتراضات ثروتی از جناب آقا زید عزه، اعتراضات پلیتیکی از جناب آقا زیداجلاله، تاریخ بانک بر وجه عموم، مطلب در انواع بانک فرنگستان، بانک عثمانی، مطلب در استقراض دولت روس از بانک‌های فرنگستان، تحقیق در لاتری، فصل ثانی مرات المنام ناصری، فصل ثانی در بیان حالت نوم، حروف تهجی بخط کوفی باقسام در واقع مفتاح قرائت آن خط است، اعتراضات بر قرارنامه بانک، قانون نامه راجعه بقوه حربیبه دولت ایران، تحدید فیروز کوه و توابع و تعداد نفوس آن، قانون مجلس و کلای فخام وووزرای عظام، ترجمه امتیازنامه دخانیات مورخه ۲۶ صفر ۱۳۰۷، موازنه مالیه دولت بهیبه روس مخصوص بسال ۱۸۸۸، کتابچه در منافع راه آهن در ایران وعمدگی آن در مسئله پلیتیکی، ترجمه امتیازنامه فرانسوی العبارة مسیوبوواتال برای راه آهن، مقدمه در بیان منافع و نتایج حسنه اداره تذکره، قانون اداره تذکره، امتیازنامه بانک شاهنشاهی ایران، کتابچه دستورالعمل مجلس تدقیقات امتیازات، فرمان گلخانه از سلطان عثمانی، ترجمه و نگارش محمد عارف منشی و مترجم عثمانی، لایحه در مناسبات تجاریه ایران بممالک خارجه، کتابچه قانون ورقه صحیحه و منافع آن، تشریفات دربار دولت عثمانی، رساله درباب مقیاس اوزان و مقادیر و غیرها از حجم و کیل و نقود و سطح، کتابچه در طریقه صرفه‌جویی برای دولت و ملت ایران، لایحه و شرطنامه مسیوبوواتال مهندس راجعه به تأسیس راه آهن از انزلی به طهران و خلیج فارس، ترجمه کتابچه راجع به خاک قطور خوی، خلاصه ترجمه قانون تشریفات رسمی دولت عثمانی، اعتراضات ثروتی و تجارتي از جناب آقا زید عزه، اعتراض پلیتیکی از جناب آقا زید مجد، صورت عهدنامه بین مصطفی پاشای صدراعظم عثمانی و ساروخان امیر و محمد قلی بیگ سفیر شاه صفی صفوی، لایحه در احوال آل زیار، کتابچه انحصاریه دخانیات دولت و قواعد آن، نظامنامه درخصوص معاینه و تطبیق مقیاس جدید، قانون نامه دائریه مساحات و اوزان جدید، آستانه مبارکه حضرت امام زاده سهیل بن علی علیه‌السلام،

مطلب دیگری که در این کتاب وجود دارد و از اهمیت برخوردار است در این کتاب بعضی جدول‌ها وجود دارد. مانند جدول ملوک امام سالفه قبل از بعثت، جدول معرفت خلفای ثلثه سابقین، جدول ملوک اسلام، جدول معرفت و عدد ولادت و خلافت و وفات ائمه معصومین اثنی عشری، جدول معرفت سلاطین صفویه، جداول معرفت سلاطین عثمانی و ولادت و در جلوس و انتقال و مدت ملک، کلماتی از کلدانی قدیم، جدول مربوط به صورت امتعه و مال التجاره ایرانی، تصاویری هست که مربوط به پرچم‌های مختلف، نقشه‌های مربوط به راه مخصوصا نقشه قسمت آناتولی عثمانی، پیوست بعضی از روزنامه‌های فرانسوی چاپ خارج، و صورت اصلی امتیازنامه‌ها به همراه ترجمه آن‌ها، قیمت اقسام ورقه‌ها، لازم به یادآوری هست که اعداد و ارقام در این کتاب به خط سیاق تدوین شده است.

این اثر و جوه اهمیت بسیاری دارد که به این موارد می‌توان اشاره کرد: اطلاعات ذی قیمت در خصوص بعضی از اماکن تاریخی و آشنایی با مسائل فرهنگی و فکری جامعه‌ی عصر مؤلف، یکی از جوه اهمیت کتاب است. مثلا فهرست کتاب‌های چاپ شده در ایران خود ناگفته‌های بسیاری را روشن می‌سازد و همچنین این کتاب در خصوص نهضت رژی از اعتبار و اهمیت خاصی برخوردار است.

کتاب کراسه‌المعی برای بررسی مسائل اقتصادی ایران هم از منابع سودمند محسوب می‌شود مثلا درج اقلام صادراتی از ایران به خارج و از خارج به داخل ایران. این کتاب از آن رو که در کانونی نزدیک به دربار قاجاریه و توسط دیوان سالاران برجسته‌ی عصر خود تألیف شده است، واجد تمامی مسائل سیاسی، مالیاتی، نظامی، فرهنگی، ادبی و مطالب مهم و منحصر بفردی است که در منابع دیگر وجود ندارد. از جوه مهم و اهمیت این کتاب که ناپیستی به سادگی گذشت، اهمیت تاریخی آن به عنوان یک متن تاریخی قابل توجه در دوره قاجاریه است. در عین حال از برخی اشکالات نیز خالی نیست مخصوصا نویسنده در درج بعضی کلمات دچار اشتباهات واضح است که در یکی دو نقطه به آن اشاره شده است.

لازم به ذکر است که بخش‌هایی از این کتاب چاپ شده است و در حال حاضر تمامی کتاب توسط خانم‌ها منصوره وثیق، یاسمن جوانشیر، ناهیده عابدینی و منیره صدری برای چاپ بازخوانی می‌شود.

پی‌نوشت

- ۱- ک. علی اکبر بینا (۱۳۳۷) تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران؛ تهران، دانشگاه تهران، ص ۲۴
- ۲- افضل الملک غلامحسین، سفرنامه خراسان و کرمان، به اهتمام قدرت الله روشنی، تهران، انتشارات توس، ۲۰
- ۳- در متن به این شکل نوشته شده است
- ۴- در متن به این صورت نوشته شده است
- ۵- شماره ۳-۰۰۰۲۱۳-۰۷
- ۶- همان
- ۷- شماره ۴-۰۰۰۰۲۱۳-۰۷
- ۸- علی اکبر ۱۳۳۷، دهخدا لغت نامه دهخدا، قورچ گیانا، زیر نظر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی، تهران، موسسه لغت نامه هخدا چاپ دوم از دوره جدید جلد دوازده؛ ص ۱۸۲۲۷
- ۹- دهخدا، پیشین جلد سوم، ص ۲۲۶۷
- ۱۰- شماره ۴-۰۰۰۰۲۱۳-۰۷

لایحه در ابداع و ایجاد مجلس تحقیق و محکمه تمییز، کتابچه قانون تشکیل احتساب، تعرفه گمرک فرانسه، روزنامه ایران نمره ۶۷۸ که امتیازنامه بانک در آن ثبت است، زلزله قوچان و شرح آن نقل از روزنامه روسی، کتابچه قانون مجلس خاص و کلاء، تفصیل غار کوه سمت جنوب جلگه چرات و تفصیل نقشه تنکه واشی، سوادنامه سلطان محمودخان عثمانی بنادرشاه افشار، احوالات قصبه آستانه عراق و شهر سه سوک اطلاعات میرزا علی اکبر خان، اطلاعات از حاجی سید محسن مجتهد عراق درباب قصبه آستانه، تحقیقات تاریخی درباب نهایت زندگانی کیخسرو و مدفن وی، نقل از تاریخ ارستابول درباب مدفن کیخسرو پادشاه عجم، راهنمایی در اداره ایالات، تعیین منازل فیما بین دارالخلافت طهران و نجف اشرف، معاهده فیما بین دولت روس و ایران در باب ماوراءخزر، صورت وصیت‌نامه مرحوم نایب السلطنه عباس میرزا در تبریز جمعه ۱۱ محرم سنه ۱۲۴۶، صورت مال التجاره از ممالک فرنگستان که در مدت یکسال از بندر طربوزون وارد ایران شده، ایضا صورت مال التجاره ایران بفرنگ در مدت یکسال از بندر طربوزون رفته، فهرست رساله صورت معاملات، رساله صورت معاملات ملت و دولت ایران با دول خارجه و نامجات، رساله میزان والمقادیر رضی الدین قزوینی، قواعد نشان سنت میشل و سنت جرج، در باب نشان لژین دُنر، در تحقیق مذاهب اهل حق معروف به علی الهی و عالی و نصیری، صور بیرق‌های دولت ایران، تحقیق هر بیرقی از بازده نمره، روزنامه سنت بطربوزورغ راپورت بودجه و طومار جمع و خرج مداخل و مخارج دولتی، آرتیکل تاریخی در اصل و نژاد سلاطین آل عثمان، تاریخ فاضل زیدری، کتابچه فرانسوی در خیالات و احتسالات و رقابت روس و انگلیس در افغانستان، کتابچه در تحقیق و انکشاف صورت خطوط عبارات چند سکه، مجموعه مواد تاریخ، کتابچه در تحقیقات آسیای مرکزی، تاریخ انکشاف چای و استعمال آن در فرنگ، ماده تاریخ قالی امامزاده صالح که در تجریش است، تشکیل شده است.

آنچه که در نگاه اول از فهرست مطالب این کتاب به دست می‌آید، تنوع اطلاعات این کتاب است. در این کتاب از کلمات قصار حضرت علی گرفته تا جدول ملوک امم سالفه قبل از بعثت حضرت رسول و طریقه شستن لباس پشمی، عهدنامه‌های عیدیه‌ای که با دول مختلف در دوره قاجار بسته شده و از نقشه قلعه امام و همینطور سفرنامه‌های مختلف و فواید راه‌آهن و نهضت رژی و... مطلب دارد. اما این تنوع مطالب از هیچ نظم و قانون خاصی پیروی نمی‌کند و به شکل پراکنده در فهرست مطالب دیده می‌شود و بر همین اساس متن کتاب هم متنوع است.

همانطور که نویسنده در مقدمه ذکر کرده است این کتاب به خط چند نفر تهیه شده است که در فهرست مطالب در مقابل هر مطلب نام نویسنده را هم ذکر کرده است. مطلب بسیار مهمی که در همین فهرست مطالب کتاب به چشم می‌خورد این هست که مطالب کتاب از هیچ نوع نظم تاریخی برخوردار نیست شایان ذکر هست که از ترتیب موضوعی یا تاریخی در تهیه فهرست مطالب استفاده نشده است. به عنوان مثل نویسنده بعد از ذکر تاریخ وفات ابوعلی سینا و خواجه نصیر طوسی تاریخ بعضی وقایع در زمان زندیه و قاجاریه را آورده و سپس بدون در نظر گرفتن توالی تاریخی، به ذکر تاریخ چندین سده گذشته پرداخته و تاریخ خروج سفاح عباسی و تاریخ خروج حسن صباح در الموت، تاریخ ولادت و سلطنت و رحلت امیر تیمور گورکانی و شاهرخ میرزا ولد امیر تیمور، احوالات سلاطین آل سامان را آورده و سپس دوباره به ذکر وقایع تاریخ معاصر پرداخته است.